

CĂRȚILE ROMÂNEȘTI VECHI, O COMPONENTĂ ESENȚIALĂ A PATRIMONIULUI CULTURAL

Vasile D. Țâra*

Zestrea culturii scrise a poporului român este impresionantă atât sub aspect valoric, cât și cantitativ.

Chiar dacă cele mai vechi dintre cărțile scrise în spațiul românesc datează abia din secolul al XV-lea – ne referim la *Evangelheliarul* slavon al lui Nicodim, datat în 1405, și la *Evangelheliarul* slavo-grecesc din 1429, scris de Gavril Uric la mănăstirea Neamț, „păstrat astăzi la Londra, manuscris prin care s-a creat tipul de *carte românească*” (Dudaș 1987: 7–8) – este posibil ca românii să fi scris încă din timpul constituirii lor ca popor creștin și romanic, adică din veacurile al IV-lea–al VIII-lea încoace (cf. Ivănescu, 1980: 177–180). Păstrarea verbului (a) *scrie* (lat. *scribere*) și a substantivului *carte* (lat. *charta*) din latină, precum și faima unor cărțurari ecleziastici din secolele IV–VI, originari din Dobrogea de astăzi, ca Niceta de Remesiana, Laurențiu de Novae, Teotim de Tomis, episcop misionar, prieten al Sfântului Ioan Gură de Aur, Ioan Cassian, mare învățat daco-roman din Scythia Minor, eruditul Dionisie cel Mic ș.a. (Coman 1979: *pass.*) pot confirma această ipoteză.

Adoptarea timpurie a tehnicii tiparului cu litere mobile a făcut ca istoria scrisului din țările române să consemneze primele tipărituri ieșite din teascurile tiparniței de la Târgoviște în anii 1508 (*Liturghierul*), 1510 (*Octoihul*) și 1512 (*Evangelheliarul*), Țara Românească înscriindu-se astfel între primele țări europene care au beneficiat de invenția lui Gutenberg. Cercetările recente consacrate cărții românești din epoca veche aduc argumente în favoarea ideii că începuturile tiparului românesc „devansează cu mult data imprimării *Liturghierului* macarian (1508), situându-se în epoca incunabulară, despre care deținem destule argumente istorice și elemente bibliografice (autori, tipografi, titluri de carte) care să ne confere dreptul legitim de apartenență la asemenea epocă culturală europeană” (Râpă-Buicliu 2000: 6). Aceasta înseamnă, așa cum sublinia acad. Virgil Cândea, că istoria scrisului românesc ar trebui să cuprindă „nu numai operele străinilor editate la noi în română sau în limbi străine, sau apărute peste hotare cu sprijin determinant din țară (ca, de pildă, cărțile grecești subvenționate de principii fanarioți, inițiative elene realizate cu ostenele românești), dar și operele unor cărțurari străini dedicate mecenaților lor din Principate, pentru că dedicațiile nu erau întâmplătoare, nici platonice, ele demonstau o sponsorizare obținută sau cel

* Universitatea de Vest din Timișoara.

puțin nădăjduită. Ipoteze de lucru seducătoare și care vor incita la felurite cercetări viitoare de istorie a relațiilor culturale dintre culturile europene și cea românească” (Cândea 2000: 3).

În secolul al XVI-lea, începe procesul de înlocuire a slavonei cu româna în tipărituri și manuscrise, românii integrându-se astfel în curentul european favorabil emancipării limbilor naționale de sub tutela limbilor sacre.

Până în urmă cu mai puțin de un secol și jumătate, *cartea*, manuscrisă ori tipărită, a fost cel mai prețuit și mai respectat instrument de cultură pentru toți românii.

În epoca veche, fiind, în proporție covârșitoare, un rod al culturii și nevoilor ecleziastice, *cartea* era privită și, de cele mai multe ori, considerată ca un obiect sacru, poate cel mai valoros dintre toate obiectele bisericesti. Sute de ani, Biserica a fost instituția fundamentală și unică a culturii spirituale românești, iar cărțile, traduse ori scrise de cărturarii ecleziastici, copiate sau tipărite de meșteri iscușiți în arta grafică și a legătoriei, au slujit nu numai la săvârșirea cultului religios și la propovăduirea învățaturii creștine, ci și ca manuale școlare, ca texte de lectură, în care cititorii găseau comori de înțelepciune și modele de limbă cultivată, dar erau folosite și ca suport pentru nenumărate însemnări particulare, făcute de cei prin mâinile cărora au trecut de-a lungul timpului, sau ca obiecte de mare preț între celelalte bunuri materiale din averea deținătorului.

Biserica și slujitorii ei: ierarhi, preoți, călugări, dieci, cântăreți de strană, tahigrafii, copiiști, tipografi etc., făuritori și colportori de carte bisericească, uneori și laică, în toate provinciile românești, au avut o contribuție fundamentală nu numai la crearea unei culturi panromânești în Muntenia, Moldova și Transilvania, ci și în păstrarea unității de credință, de limbă și de neam a românilor de pretutindeni. Totodată, intensă și permanentă circulație a cărților și a clericilor, a tipografilor și a copiiștilor peregrini în cele trei țări de-a lungul sutelor de ani a contribuit decisiv la crearea unei culturi unitare pentru toți românii.

Nicolae Iorga spunea că „Istoria Moldovei și a Munteniei e o istorie de domni și de țărani, de curți și de sate” (Iorga 1902: 8, *apud* Dudaș 1987: 195), în vreme ce istoria Ardealului românesc e una de „sate și de preoți” (*ibid.*), care slujeau și se închinau la aceeași biserică, citeau și scriau aceleași cărți ca și frații lor de peste munți.

Cartea și Biserica, mai mult decât sabia și politica, au realizat, încă din veacul al XVI-lea, unirea spirituală a românilor și i-a protejat pe transilvăneni de pericolul deznaționalizării, uneori forțate, la care erau supuși. Așa se explică miracolul continuității poporului nostru în această parte a Europei și succesul politicianilor în crearea statului național român prin cele două uniri: din 1859 și din 1918.

În acest sens, acad. Gabriel Ștrempel spunea: „Viața spirituală a unui popor se oglindește în scrisul și tiparul său. Acest adevăr axiomatic îl cunoaște omenirea de mai multe veacuri și când reprezentanții națiunilor se adună, adesea, să judece popoarele și să traseze fruntariile, nu puțin atârână în luarea unor hotărâri aportul la mersul înainte al omenirii, la bagajul universal de valori spirituale cu care cei implicați se prezintă la masa tratativelor. [...] Manuscrisele rămase, slavonești și

românești, cifrându-se la mii de volume, ne situează dintr-odată într-o lumină strălucitoare sub raport cultural. Poporul român are un trecut și un aport la progresul omenirii [...] cum nu multe popoare din vecinătate au putut să aibă” (Ștrempel 1984: *V*).

Din statisticile de până acum reiese că, între 1508 și 1830, s-ar fi tipărit pe teritoriul românesc aproximativ 2100 de cărți, într-un tiraj estimat la 2.000.000 de exemplare, din care s-au păstrat circa 150.000 (Dudaș 1987: *19*). La acestea se adaugă și numeroase manuscrise, cele mai multe, aproximativ 4000, datând din secolul al XVIII-lea (Iova 1999), făcute mai ales pentru cei care nu-și puteau procura cărți tipărite ori nu-și puteau imprima cărțile din pricina prețurilor foarte ridicate.

După cum se știe, până la 1860, iar în cazul textelor bisericești până după 1890, cu foarte puține excepții, aceste cărți au fost scrise și tipărite cu alfabet chirilic.

Odată cu înființarea Bibliotecii Academiei Române, în anul 1867, care a devenit, în scurtă vreme, cea mai importantă și bine înzestrată instituție bibliotecară din România, s-a pus problema inventarierii, catalogării și păstrării fondului de tipărituri și manuscrise cunoscute până atunci. Din inițiativa lui Ioan Bianu și cu aprobarea forului academic, dată la 21 martie 1894, s-a luat decizia elaborării unei bibliografii generale a cărților românești, împărțită în trei categorii: 1. cărțile vechi, de la 1508 până la 1830; 2. cărțile moderne, de la 1831 până la 1890; 3. cărțile străine privitoare la români.

Ioan Bianu, în colaborare cu Nerva Hodoș și cu Dan Simonescu, a elaborat și a publicat bine-cunoscuta *Bibliografie românească veche*, patru tomuri editate între anii 1903 și 1944. Prin strădania acad. Gabriel Ștrempel și a bibliografilor de la Biblioteca Academiei Române, a apărut, între 1984 și 1996, *Bibliografia românească modernă*, care cuprinde, tot în patru volume, 73.473 de articole referitoare la cărțile românești editate în perioada 1831–1918.

Ca orice lucrare bibliografică, nici aceste două opere masive nu sunt complete. *Bibliografia românească veche* a fost și continuă să fie întregită cu titluri noi, descoperite în ultimele cinci decenii. Dan Râpă-Buicliu a publicat chiar un volum, intitulat *Bibliografia românească veche*, Additamenta, I (1536-1830), *Cuvânt înainte* de acad. Dan Simonescu (Galați, Editura Alma, 2000, 495 pag.), iar la Institutul de Memorie Culturală (CIMEC), integrat, din 2011, în Institutul Național al Patrimoniului, s-a inițiat un proiect ambițios de catalogare și digitizare a textelor românești vechi. Până acum n-au apărut, însă, decât un *Catalog al cărților românești vechi din secolele XVI–XVII și al celor din colecțiile străine*, editat pe suport electronic (CD-ROM și on-line pe Internet), în anul 1999 și *Bibliografia românească veche – îmbogățită și actualizată*, vol. I (A–C), elaborată de colectivul bibliologic al Institutului de Memorie Culturală (CIMEC), cu contribuția specialiștilor în carte veche din România (Târgoviște, 2004). Ambele lucrări au fost inițiate și coordonate de Mariana Iova. În *Prefața* la vol. IV al *Bibliografiei românești moderne*, acad. Gabriel Ștrempel anunță că va urma „un volum anexă, care să cuprindă adausurile și îndreptările adunate încă de la apariția primului tom, publicațiile cu caracter administrativ, hotărnicile de proprietăți,

tipărite mai ales în veacul trecut, dezbaterile în diverse procese (care au fost, bineînțeles, publicate), precum și alte broșuri cu caracter heteroclit. Va fi adăugat și un indice cronologic pentru toate volumele, menit să concentreze aparițiile aceluiași an, pe materii” (Ștrempel 1996: VII).

Mai recent, Biblioteca Academiei Române a postat pe Internet o *Bibliografie retrospectivă a cărții românești (1508–1952)*, care cuprinde, în variantă electronică, B.R.V., B.R.M. și *Bibliografia cărții românești (1919–1952)* (ultima este în curs de elaborare). Fără îndoială, aceasta este cea mai bogată și mai ușor de accesat sursă bibliografică românească.

După 1890, când și Biserica Ortodoxă Română renunță oficial la utilizarea alfabetului chirilic, trecuseră mai bine de trei decenii în care acest sistem de scriere fusese abandonat în școlile românești laice, iar în cele bisericești era învățat alături de cel latin. În acest răstimp, s-a subțiat considerabil numărul celor care cunoșteau și foloseau curent scrierea chirilică, ceea ce a dus la transferul cărților scrise cu slove spre fondul pasiv al bibliotecilor românești laice și ecleziastice, unde, nu după multă vreme, au lunecat în uitare. Doar specialiștii: filologi, istorici, muzeografi, bibliotecari etc., sub coordonarea și cu sprijinul Academiei Române, și-au concentrat atenția asupra acestor scrieri, elaborând numeroase studii, unele fundamentale, privitoare la apariția și evoluția scrisului românesc, la istoria literaturii și a limbii române culte, la istoria cărții și a tiparului, au elaborat ediții critice valoroase pentru o seamă de monumente ale scrisului românesc din epoca veche, au întocmit corpusuri de însemnări culese de pe texte vechi și dicționare ale limbii acestor scrieri, precum și numeroase alte studii filologice, lingvistice și bibliologice (îndeosebi cataloage și sisteme de catalogare, conservare și gestionare etc.) dedicate cărților din această categorie. Întotdeauna, dar mai ales în ultimele două decenii, interesul colecționarilor particulari pentru cartea veche a crescut constant și poate că nu întotdeauna din motive străine de interesul material.

Astfel, cărțile vechi au început a fi percepute ca valori patrimoniale de drept comun, ce trebuiau recunoscute, definite și protejate ca atare printr-un act legislativ corespunzător.

Legea nr. 63/1974, referitoare la ocrotirea patrimoniului cultural național, care a stat la baza înființării bibliotecilor de colecții speciale din marile instituții bibliotecare românești, și *Legea nr. 182/2000* privind protejarea patrimoniului cultural național mobil, republicată în 2008, completată cu HG nr. 886/2008, privitoare la *Normele de clasare a bunurilor culturale mobile*, precum și alte acte normative, mai vechi sau mai recente, referitoare la acest domeniu, stipulează, în detaliu, componența patrimoniului mobil, public și privat, de interes național, criteriile de clasificare și de declasificare, condițiile de cercetare științifică, de păstrare, protejare și gestionare, de comercializare și de recuperare a bunurilor de patrimoniu, precum și sancțiunile ce trebuie să le suporte cei care prejudiciază acest sector al culturii.

Conform *Legii nr. 182/2000*, art. 3 (1), „Patrimoniul cultural național mobil este alcătuit din bunuri cu valoare istorică, arheologică, documentară, etnografică, artistică, științifică și tehnică, literară, cinematografică, numismatică, filatelică,

heraldică, bibliofilă, cartografică și epigrafică, reprezentând mărturii materiale ale evoluției mediului natural și ale relațiilor omului cu acesta, ale potențialului creator uman și ale contribuției românești, precum și a minorităților naționale la civilizația universală”.

În aceeași lege se stipulează că fondul patrimoniului cultural mobil cuprinde cinci categorii principale, și anume: 1. bunuri arheologice și istorico-documentare; 2. bunuri cu semnificație artistică; 3. bunuri cu semnificație etnografică; 4. bunuri de importanță științifică; 5. bunuri de importanță tehnică. Fiecare dintre aceste categorii cuprinde mai multe subcategorii, în total 35.

Cărțile de patrimoniu sunt nominalizate la poziția a patra din prima categorie: „manuscrise, incunabule, cărți rare și cărți vechi, cărți cu valoare bibliofilă”. Dintre acestea, *cărțile vechi* întrunesc, în cel mai înalt grad, criteriile de clasificare în categoria bunurilor de patrimoniu cultural, atât național, cât și universal. Spre deosebire de toate celelalte componente ale patrimoniului cultural mobil, doar cărțile vechi, manuscrise ori tipărite, au atât valoare istorică și documentară, cât și o mare importanță științifică, artistică, literară, bibliofilă, epigrafică și tehnică. Adică li se pot aplica zece din cele 15 criterii de clasificare precizate în legea pentru identificarea bunurilor de patrimoniu. La acestea, ar trebui să adăugăm valoarea economică și socială aferentă fiecărui exemplar în parte.

De asemenea, mai trebuie să relevăm contribuția infodocumentară a fondului de carte veche românească la întemeierea și evoluția unor ramuri fundamentale ale științelor umaniste românești, precum istoria socială și culturală, istoria bisericii, istoria limbii și a literaturii române, istoria cărții și a scrisului românesc, arta plastică, în special gravura, cercetarea filologică și tehnica elaborării edițiilor, tehnica tiparului, a fabricării hârtiei, a editării și întocmirii textelor bibliofile, filigranologia, legătoria de carte etc., iar sutele de mii de însemnări făcute de-a lungul timpului pe spațiile nescrise ale filelor de carte veche reprezintă un corpus documentar extrem de variat și de prețios pentru cercetările de sociologie, de istorie, economie, meteorologie, etnografie, folclor, dialectologie, educație etc. (vezi, mai pe larg, Caproșu, Chiaburu 2008: V–X; cf. și Gafton 2009: 88–90; Gafton 2010: 58–64).

Desigur, mai pot fi aduse și alte argumente în favoarea ideii că textele vechi reprezintă o componentă esențială, prin complexitate și valoare, a patrimoniului cultural românesc.

Trebuie clarificat, însă, un lucru neprecizat în lege și din ce în ce mai puțin clar pentru specialiști. Ce se înțelege prin sintagma *carte veche românească*? Este vorba de scrierile ieșite din uz datorită conținutului științific și cultural perimat sau a limbii în care au fost scrise, ori de tipăriturile și manuscrisele redactate până la o anumită dată?

Cel care a făcut una dintre primele periodizări în această privință a fost bibliotecarul, devenit mai târziu președinte al Academiei Române, ilustrul filolog Ioan Bianu. În concepția sa, exprimată în 1890, când a început lucrul la *Bibliografia românească veche*, categoria cărților vechi ar cuprinde toate scrierile

din perioada 1508–1830. Cei care l-au urmat, îndeosebi filologii și bibliotecarii, au acceptat această periodizare.

Dacă am ține cont de contribuțiile mai recente la istoria cărții scrise ori tipărite în spațiul românesc, părerea lui ar trebui revizuită. Credem că, până la noi descoperiri, termenul de început ar trebui mutat în secolul al XV-lea, mai precis la anul 1405, de când datează *Evangeliiarul* lui Nicodim (vezi *supra*).

Cu privire la anul terminus, și-a exprimat îndoiala și acad. G. Ștrempel. În această privință, Domnia Sa afirmă: „Dacă anul de început al bibliografiei este justificat de apariția *Liturghierului* imprimat de Macarie în 1508, anul 1830 nu are vreo semnificație deosebită, în afară, poate, numai de apariția, cu un an mai devreme, a primelor ziare românești, care ar putea marca începutul unei epoci noi sub raport informațional, epoca modernă” (Ștrempel 1984: VI).

Ca în orice periodizare, anii au doar o valoare simbolică, întrucât marchează un eveniment istoric, științific sau cultural mai mult sau mai puțin determinant. În cazul la care ne referim, ar trebui să ținem seama de momentul când a avut loc un eveniment major, ce a dus la o ruptură masivă și definitivă între scrisul românesc vechi și cel modern. Aceasta s-a întâmplat în două etape, situate la aproximativ trei decenii una de alta: anul 1860, când în administrație, în școală și în textele laice din Muntenia a fost adoptat oficial alfabetul latin, și imediat după anul 1890, când și Biserica Ortodoxă Română a renunțat la utilizarea scrierii chirilice.

După această dată, când utilizatorii vechiului sistem de scriere s-au împușinat considerabil, întregul fond de carte românească tipărită ori scrisă cu acest alfabet a ieșit din uz, intrând în zona pasivă a bibliotecilor și a interesului public.

Tot atunci, prin contribuția Academiei, a marilor scriitori și a oamenilor de știință umaniști, se produce unificarea normelor limbii române literare și se impune un sistem ortografic cu litere latine, bazat pe principiul fonetico-fonologic, promovat la „Convorbiri literare” și adoptat, după 1904, de toți românii.

În consecință, ar trebui considerate *cărți vechi* toate textele românești tipărite ori scrise cu alfabet chirilic până la 1890 și cele scrise cu alfabet de tranziție ori cu sisteme ortografice etimologizante, care au ieșit, în aceeași perioadă, din uzul curent.

Întrucât aceste scrieri extrem de importante pentru întemeierea și evoluția culturii românești vreme de aproape o jumătate de mileniu, iar pentru cultura ecleziastică putem spune că își păstrează, în bună măsură, și acum actualitatea, au fost neglijate și, un timp, chiar ignorate din punct de vedere cultural, biblioteconomic și administrativ, s-ar cere împlinite, cât mai grabnic, două deziderate:

1. Inițierea și derularea până la capăt a unui program de identificare, de catalogare, de tratare, de conservare și de securizare a tuturor documentelor vechi: manuscrise, cărți, ziare, reviste, acte și scrisori existente în *toate instituțiile publice*, cu deosebire în biblioteci, muzee, case de cultură, universități, școli, teatre, librării, anticariate etc.; în *toate instituțiile aparținătoare Bisericii Ortodoxe Române*: bibliotecile ecleziastice, la Patriarhia Română, mitropolii, episcopate, protopopiate, parohii, mănăstiri, schituri, sihăstria etc.; la *colecționari, la biblioteci, librării și anticariate particulare*. În principiu, acesta era și scopul *Catalogului colectiv al*

cărții românești elaborat la CIMEC. Din nefericire, această lucrare extrem de importantă din punct de vedere științific și cultural nu a mai fost continuată.

O acțiune similară s-ar putea face și în Republica Moldova, în Bucovina de Nord, în Banatul Sârbesc și în alte locuri unde există comunități românești importante.

Dacă lucrările inițiate și coordonate de Mariana Iova nu vor mai fi continuate și actualizate, se impune alcătuirea unui nou *Catalog electronic unitar al scrierilor românești vechi*, elaborat sub egida și autoritatea științifică a Academiei Române și a Bibliotecii Naționale, iar Patriarhia Română și Institutul Național al Patrimoniului ar trebui să-și asume sarcina oficială de identificare, depozitare și conservare corespunzătoare a întregului fond de carte veche existent în țară.

2. Întrucât vechea noastră literatură este, prin excelență, una de tip ecleziastic, s-ar cere o schimbare de atitudine și de metodă în cercetarea ei. Conținutul foarte variat și rosturile complexe din punct de vedere sociocultural, religios, educațional și estetic pe care le-au avut și le au cărțile bisericești impun o abordare pluridisciplinară, din perspectivă exegetică, istorică, filozofică, teologică și stilistică, și o raportare mai aprofundată la cultura și literatura religioasă de tip ortodox, în special la cea bizantină.

Fără îndoială, evenimentul științific organizat de Institutul de Istorie și Teorie Literară „G. Călinescu”, în zilele de 27 și 28 iunie 2013, va marca un moment de referință atât în cercetarea și interpretarea literaturii române vechi, cât și în inițierea unui demers hotărât și eficient de identificare, de catalogare, de digitizare și de protejare a întregului patrimoniu de carte veche românească din țară și din străinătate.

BIBLIOGRAFIE

- Caproșu, Chiaburu 2008: *Prefață la Însemnări de pe manuscrise și cărți vechi din Țara Moldovei. Un corpus* editat de I. Caproșu și E. Chiaburu, vol. I (1429–1750); vol. II (1751–1795); vol. III (1796–1828); vol. IV (1829–1859), Iași, Casa Editorială Demiurg.
- Cândea, Virgil 2000: *Cuvânt-înainte la Dan Râpă-Buicliu, Cartea românească veche. Studia bibliologica*, Galați, Editura Alma.
- Coman, Ioan G. 1979: *Scriitori bisericești din epoca străromână*, București.
- Dudaș, Florin 1987: *Vechi cărți românești călătoare*, București, Editura Sport Turism.
- Gafton, Alexandru 2009: *Cum se studiază istoria*, în „Convorbiri literare”, nr. 5 (161), p. 88–90.
- Gafton, Alexandru 2010: *Vita magistra historiae*, în „Însemnări ieșene”, seria a III-a, anul II, nr. 1, p. 58–64.
- Iorga, Nicolae 1902: *Sate și preoți din Ardeal*, București.
- Iova, Mariana 1999: *Scurt istoric al cărții românești*, în *Catalogul colectiv al cărții vechi românești*, DVD editat de CIMEC, Colecția „Patrimoniu cultural”.
- Ivănescu, Gheorghe 1980: *Istoria limbii române*, Iași, Editura Junimea.
- Râpă-Buicliu, Dan 2000: *Cartea românească veche. Studia bibliologica*, Galați, Editura Alma.
- Ștrempel, Gabriel 1984: *Prefață la Bibliografia românească modernă (1831-1918)*, vol. I (A–C), București, Editura Științifică și Enciclopedică/ Societatea de Științe Filologice din R.S. România, p. V–VII.
- Ștrempel, Gabriel 1996: *Prefață la Bibliografia românească modernă (1831-1918)*, vol. IV (R–Z), București, Editura Academiei Române, p. V–VII.

ABSTRACT

In the present paper one can find a convincing argumentation for the idea that the fund of old Romanian books preserved in various libraries, and in cultural and theological institutes in Romania and abroad represents an essential constituent of the movable cultural heritage and, implicitly, of the national culture. These books ought to be legally, administratively and technically protected, more than they used to be. The author suggests a revising of the *heritage book* concept, and a reevaluation of the criteria that state that a certain book belongs to this particular category. In this respect, he endorses the extension of the period in which a book may be evaluated as *old*, from 1830, to 1890 (the moment when the Cyrillic alphabet ceased to be used in printing). The author also critically examines the present condition of the national fund of old Romanian books and makes some pertinent and concrete suggestions for the improvement of their preservation, evaluation, and scientific and cultural reevaluation.

Keywords: old Romanian books, national catalogue, manuscripts, cultural inheritance, printed works.